

קליטת העלייה והקיבוצים

המהפך המוקדם: הקיבוצים מול

אתגר העלייה בראשית המדינה

רחל טוקטלי

רחל כהן פרידהיים

החלוצים שנתרו מאחור: קליטת העלייה בקיבוצים 1948–1954.
יד טבנקין, תשע"ב–2012

בטרם מדינה ובתקופת המלחמה

המחברת הציגה במרכז של עבודת המחקר שלה את השאלה: כיצד קרה שממאות אלפי העולים שהגיעו ארצה בשנים 1948–1954 ושהכפילו את האוכלוסייה היהודית בארץ, כה מעטים נקלטו בתנועה הקיבוצית? בשנים 1944–1947 נקלטו בקיבוצים כשליש מסך העולים לארץ, בעוד ששיעור האוכלוסייה הקיבוצית ביחס לכלל תושביה היהודים של הארץ היה פחות מ-6%. עם קום המדינה, בין שלישי למחצית מאוכלוסיית הקיבוצים היו עולים חדשים. בתקופת מלחמת העצמאות עלו לארץ רוב תושבי מחנות העצורים בקפריסין ומחנות העקורים באירופה, וכן גם עולים מארצות אחרות. רק 4% מהם הגיעו לקיבוצים, מאחר שהמדינה אפשרה לעולים להתיישב בבתי נטושים של ערבים בערים ובכפרים במרכז הארץ.

הקליטה בקיבוצים בתקופת העלייה הגדולה - 1948–1954

הציפייה שהקיבוצים, שבעבר היו הנושאים העיקריים בעול המשימות הלאומיות, יקחו חלק משמעותי בקליטה – לא התממשה. יחסה של התנועה הקיבוצית לקליטה היה דו־ערכי: מצד אחד הייתה הכרה בחשיבות משימת הקליטה לביסוס קיומה של המדינה החדשה וביטחונה; אך מצד שני היה גם חשש מפני ריחוקם של העולים הללו מהאידיאולוגיה הקיבוצית. בקיבוץ המאוחד הייתה נכונות להיפתח לאנשים מארצות מוצא ומזרמים שונים, אבל בקיבוץ הארצי נאחזו בקולקטיביזם הרעיוני שאפיין את 'השומר הצעיר' והתנגדו לקליטת עלייה המונית חסרת גרעין חלוצי מוביל ונעדרת נכונות לשנות את אורחות חייה הגלותיים. ואילו בחבר הקבוצות היו אמנם פתוחים לקבלת אנשים ממגוון זרמים ותנועות נוער, אך שמו דגש על השתלבות הפרט בחיי הקבוצה הקטנה והאינטימית ונמנעו מקליטת המונים. לקיבוץ הדתי היו מאגרים גדולים של מועמדים להצטרפות, אך הקליטה נעצרה ב־1951. שיקולים כלכליים מכבידים, בעיקר בתחום השיכון, השפיעו על אפשרויות הקליטה למעשה בכל הקיבוצים. עם זאת, היה צורך להגדיל את מספר הנקלטים כדי למלא מחסור חמור בכוח אדם במשקים. מנהיגי התנועות הקיבוציות הביעו רצון עז לקלוט את העולים למרות השיקולים המכבידים, על מנת לתגבר את מעמדה המרכזי של התנועה הקיבוצית.

ד"ר רחל טוקטלי היא סוציולוגית וחוקרת חינוך מבוגרים.

קליטת העולים בקיבוצים הייתה אמורה למנוע את תופעת העבודה השכירה, שהיה בה כדי לפגוע בבסיס התא החברתי של הקיבוץ ולהפוך אותו לאגודה של בעלי הון מנצלים. העולים בעלייה ההמונית, שברובם לא נקלטו בקיבוצים, התגוררו לידם וסבלו מאבטלה קשה. בן גוריון, שקרא לממלכתיות וראה את העיקר בקליטת העולים ולא בתנועה הקיבוצית, דרש מהקיבוצים להיחלץ ולהיענות למשימות הקליטה על ידי העסקת שכירים. הנהגת הקיבוץ הארצי ראתה בדרישה זו כוונה להרוס את מהות הקיבוצים ממניעים פוליטיים. הקיבוצים שאפו לקלוט מאגר מילואים של חברים פוטנציאליים, אפילו על ידי קליטה זמנית בקיבוץ והכשרה לחיים בארץ מחוץ לקיבוץ. מצבם היה קשה: חברים היו עסוקים בתפקידים צבאיים, קיבוצים רבים סבלו חורבן, הרס ומצוקת שיכון. פעילותם של שליחים במחנות ובבתי העולים לא צלחה – עולים התיישבו בבתי נטושים ולא הלכו לקיבוצים.

אחרי מלחמת העצמאות

אחרי מלחמת העצמאות פחתה באופן ניכר השתתפותם של הקיבוצים בקליטה ההמונית. יישובים חדשים שהוקמו בכפרים ערבים נטושים הפכו למושבים. העלייה ההמונית, שמנתה בראשיתה קרוב ל-200,000 נפש, הגיעה מ-30 מדינות. יותר ממחציתם היו עולים מארצות המזרח, שההצטרפות לקיבוץ לא התאימה להם. יתר על כן, עולים שהגיעו מארצות קומוניסטיות ראו בקיבוץ קולחוז והתנגדו לו. נוסף לכך, הייתה עזיבה של ותיקים, שפנו לקריירות מחוץ לקיבוץ – פוליטיות, צבאיות ואחרות. מאלה שנשארו היה צורך להקצות כוחות הוראה והדרכה בתוך הקיבוצים עצמם. החיים בקיבוץ היו קשים, ורבים עזבו. שליחי הקיבוצים במחנות ובריכוזי העולים נתקלו בקשיים. במקום שבעיית השיכון נפתרה, היה קל יותר לקלוט משפחות.

התנועה הקיבוצית התנגדה להצעת לוי אשכול להקים מחנות עולים ליד הקיבוצים, שכן משמעות הדבר הייתה: עבודה שכירה, ולא קליטת עלייה. הקיבוצים גם חששו מהיווצרות יחסים עוינים בשל פערים ברמת החיים בינם לבין מחנות העולים. בן גוריון האשים את הקיבוצים באי־רצון לסייע בקליטה על ידי העסקת עולים, שלא השתלבו במשקים, בשכר, כסתם חקלאים. העולים העריצו את בן גוריון ושמרו טינה לתנועה הקיבוצית, שלא עזרה להם בשעתם הקשה בדרך שהייתה מקובלת עליהם. תדמית הקיבוצים נפגעה קשות. בכל זאת, נקלטו בהתיישבות בתקופה הנדונה 37,000 עולים, כמעט בלי עזרת המדינה. ב־1949 נקלטו בתנועה הקיבוצית 31.6% מאוכלוסייתה (שבחלקה כבר הייתה מורכבת מעולים) – 7.3% מכלל העולים באותה שנה, יותר משיעור הקיבוצים באוכלוסייה. הוקמו קבוצות של עולים תנועתיים, שאורגנו כגרעינים בחו"ל על ידי שליחי התנועה, ועולים אחרים תגברו את ההשלמות. אבל ב־1950 לא נותרו עוד גרעינים תנועתיים.

קליטת העלייה מצפון אפריקה

עד אפריל 1950, למרות השוני הגדול באופי העלייה וערכיה לעומת המוכר בעבר ועל אף קשיים כלכליים חמורים, הצליחו הקיבוצים לקלוט עולים רבים מקרב העלייה ההמונית בתוך ביתם. כל תנועה יצרה שיטה משלה וגישה שונה להמשך הקליטה. מצוקת השיכון והיעדר עזרה מהמוסדות הכבידו על קליטת עולים אלה, שהגיעו כמשפחות מטופלות בילדים. בעיה סבוכה נוספת התעוררה כאשר העולים מצפון אפריקה שהגיעו לקיבוצים חילוניים דרשו שמירת כשרות. בקיבוץ הארצי נקלטו יותר ילדים ובני נוער וכן מבוגרים בעלי זיקה תנועתית. בחבר הקבוצות נקלטו משפחות שהועברו ישירות מהאוניות, והכנתן לחיי שיתוף תוך כדי קליטה הייתה כרוכה בהשקעה רבה. בכל הקיבוצים היה קשה לקלוט בתוך המסגרת האינטימית אנשים שבגלל מנטליות שונה לא התאימו לאופי החברה. יחסם של הקולטים היה לעתים מתנשא ולא מעודד. עם זאת, עולים שנקלטו היו יציבים ולא עזבו. בשל הקשיים הכרוכים בקליטה, הסכימו הקיבוצים להקמת מחנות עולים לידם ולהעסקת יושביהם בעבודה שכירה, למרות ההתנגדות הראשונית העזה לתופעה זו.

בקיבוץ הדתי נקלטו בעיקר עולים מאירופה, אף כי רבים מהננקלטים ראו בקיבוץ תחנת מעבר למקומות אחרים בארץ. אולם קליטת העלייה מארצות המזרח בקיבוץ הדתי נכשלה מסיבות רבות: השוני באופי שמירת הדת ובתפילות; אי הבנה של עקרונות השיתוף והאחריות ההדדית; וקרירות היחס שקיבלו בקיבוץ. הנהגת הקיבוץ הדתי החליטה שעדיף להכשיר את הקבוצות מצפון אפריקה להקמת קיבוצים עצמאיים נפרדים.

קליטת צעירים, בני נוער וילדים

רבים מבין הצעירים ובני הנוער שהגיעו לארץ במסגרת גרעינים תנועתיים או עליית הנוער, נקלטו היטב בקיבוצים. עד 1953, כ־60% מחניכי עליית הנוער התחנכו בקיבוצים. בקיבוץ הארצי היה מאגר זה מקור חשוב לגידול התנועה. גם הקיבוץ הדתי קלט יותר בני נוער, כי שיעורם של הדתיים בקרב העולים היה משמעותי. אולם כשבאו משפחותיהם, העדיפו מרבית בני הנוער מארצות האסלאם להצטרף אליהן, גם כדי לעזור להורים וגם משום שהתגעגעו לחמימות המשפחתית המאפיינת את עדות המזרח. נוסף לכך, בקיבוצים החילוניים הם היו מוטרדים מבעיית הכשרות. קליטת ילדים קטנים, שהתבצעה במסגרות החינוכיות של ילדי הקיבוצים, הטילה על הקולטים מעמסה כבדה יותר. עד ראשית 1949 קלטו הקיבוצים כמעט את כל הילדים ובני הנוער שהתחנכו במוסדות עליית הנוער באירופה. בני נוער תימנים נשלחו למוסדות דתיים. לאחר מכן הגיעו הנערים והילדים בעיקר במסגרות משפחתיות.

תקופת המעברות

באפריל 1950 החלה תקופת המעברות. תנועת המושבים הקימה עשרות מושבים למשפחות ולמבוגרים, בעוד הקיבוצים התמקדו בקליטת בני נוער וילדים. לוי אשכול הגה את רעיון המעברות, שעיקרו: הבטחת מגורים נפרדים לכל משפחה בריכוזי עולים בקרבת יישובים קיימים, שם יחויבו העולים לעבוד לפרנסתם. עד סוף 1952 חיו במעברות למעלה מ־220,500 עולים, 75% מהם יוצאי ארצות האסלאם. ב־1951 סבלו אנשי המעברות מהחורף הקשה, ממחסור במזון ובעבודה וממגיפות. מערכות הקליטה קרסו. בקיבוצים, שהיו זקוקים נואשות לעובדים, פשטה העבודה השכירה. ב־1952 קלטו הקיבוצים מספר ניכר של עולים, בעיקר כאלה שהגיעו ישירות מהנמל עם הגיעם ארצה או מ'שער העלייה'. אולם חלק ניכר מהננקלטים, בעיקר משפחות, עזבו. בתנועות הקיבוציות הייתה תחושה של כישלון, והן חשו דאגה לעצם קיום המפעל הציוני.

הסיבות לכישלון היו מגוונות: דרך החיים בקיבוץ לא התאימה למרבית העולים; בתוך הקיבוצים בלטו הבדלים בין מגורי הוותיקים למגורי ה'חדשים', בגלל מצוקת השיכון; בתנועה הקיבוצית התחוללו מאבקים פוליטיים ומשבריים, בין היתר על רקע תביעתו של בן־גוריון לאמץ את גישתו הממלכתית ולוותר על עקרונות הקיבוץ לטובת קליטת העלייה בעבודה שכירה.

למרות הכול, נוצרו בקיבוצים גם חברויות וקשרים רגשיים חזקים בין ותיקים לעולים. העולים הצעירים מצפון אפריקה היו המקור העיקרי לקליטה בכל התנועות, פרט לקיבוץ הדתי. גם קליטתם של גרעיני עולים, בוגרי התנועות בארץ ובחו"ל, הייתה יציבה וקלה יותר – אבל מספר הגרעינים התמעט בהדרגה. צעירים גילאי 16–18, ששילבו לימודים ועבודה, נקלטו בשל המחסור בכוח אדם – אבל הם עזבו ברובם. ניסיונותיהן של התנועות הקיבוציות לארגן הכשרות מקרב בני הנוער והצעירים בריכוזי עולים – לא צלחו. במצב מסובך זה, ראוי לציין כי אולפני העבודה, שהוקמו החל ב־1951 ושילבו לימודי עברית עם עבודה, היו מקור מוצלח לקליטה. פעילות זו הקיפה אלפי תלמידים גילאי 18–35, שחלקם נשארו בקיבוץ.

בתקופה הנדונה, קליטת ילדים ונוער גילאי 12–13 הייתה המשמעותית ביותר. כ־8,000 ילדים ובני נוער התחנכו בתנועה הקיבוצית, גם על חשבונה. רוב בני הנוער הגיעו ממחנות העולים, מהמעברות ומשכונות העולים. הוריהם הסכימו להעבירם לחברות נוער משום שהתקשו לפרנסם ולחנכם. משך

החינוך הארוך – שש שנים – תרם להישארותם בקיבוץ ולקליטה מוצלחת. היו ניגודי אינטרסים בין הקיבוצים, שהיו מעוניינים בילדים אלה, לבין עליית הנוער, שמפאת קשיי תקציב הייתה מעוניינת לצמצם את מספרם בנימוק שיש להם הורים. עלות האחזקה נפלה בעיקר על המשקים, שדרשו רק עזרה בשיכון. בשל כובד המעמסה שקליטת הילדים הטילה על הקולטים, היו קיבוצים שנמנעו מלקחת חלק בפעילות זו. בקרב בני חברות הנוער ניכרה תחושת אפליה, קיפוח ודחייה, לעומת היחס שזכו לו בני המשקים. עם זאת, המפגש האינטימי בחדר האוכל ובמקומות העבודה היה גורם חיברות חשוב, שתרם להשתלבות טובה בחברה הישראלית.

הייתה גם קליטת ילדים קטנים, שנשלחו לארץ לפני הוריהם. הם נקלטו במסגרות החינוך של ילדי המשק או בקבוצות ילדים נפרדות שהפכו לחברות נוער. על קליטת ילדים הכביד מחסור בשיכון, בכיתות לימוד, במדריכים ובמחנכים. בקיבוץ הדתי לא עסקו בקליטת ילדים.

סיכום

התנועה הקיבוצית נכשלה בקליטת העלייה הגדולה ולא הצליחה להוות גורם משמעותי במפעל זה, למרות מאמציה הניכרים. הסתייגות הקיבוצים מעולים בלתי מתאימים נבעה מחשש מפני שבירת המבנה הקולקטיבי שלהם ומהשינויים שעלולים לחול בחברה הקיבוצית. מספרם הגדול של העולים וקצב הגעתם המהיר היו הרבה מעבר ליכולת הקליטה של התנועה הקיבוצית הקטנה. בתוך שלוש וחצי שנים הגיעו 700,000 עולים, ואילו אוכלוסיית הקיבוצים מנתה פחות מ־46,000. גם המדינה והמוסדות הרשמיים התקשו להתגבר על אתגר הקליטה. הקיבוצים ניסו לקלוט עולים בתוך ביתם למרות הקשיים. היו שעמדו על סף התמוטטות בגלל ריבוי עולים נקלטים בתוכם. הקולטים עצמם היו כבר מבוגרים בעלי משפחות, ואילו העולים כבר לא היו בוגרי הכשרה תנועתית ולא התאימו לחיים בקיבוץ. הימצאותם של זרים כה רבים בקיבוץ גרמה לערעור תחושת הבית והמשפחתיות שאפיינה את הקיבוץ בעבר. הקיבוצים התקשו להיעתר לדרישות הממסד להסכים לפשרות אידאולוגיות מבניות למען קליטת העלייה ולספק תעסוקה בשכר בניגוד לעקרונותיהם, אך במרוצת הזמן לא נותרה להם ברירה, ותופעת העבודה השכירה בקיבוצים פשטה והלכה.

לעומת המצב המורכב בקיבוצים, במושבים החדשים הובטחו לעולים שיכון מינימלי סביר ועבודה, כך שמצבם היה נוח יותר. הקליטה במושבים נפרדים, לא בתוך הוותיקים, הצליחה וזכתה להוקרה. לטענתה של רחל כהן פרידהיים, מחברת המחקר, מנהיגות התנועות הקיבוציות לא חיפשה רעיונות חדשים ודרכים חלופיות כדי להתמודד עם המצב, שבו הקיבוצים כרעו תחת עומס העבודה ואילו העולים שחיו בקרבתם שיוועו לתעסוקה. בקיבוץ הדתי, המנהיגות לא הציעה דרכים להתמודדות עם קליטת עולים מצפון אפריקה ועם המספר הרב של המועמדים שנדחו. רק הפיכת אחדים מהקיבוצים למושבים שיתופיים דתיים אפשרה קליטת עולים מזרחיים שחיפשו פתרון הולם. בקיבוץ הארצי התנגדו לכל פשרה אידאולוגית. בכל התנועות הייתה התנגדות לשינוי מבני. בקיבוץ המאוחד ובקיבוץ הארצי התאמצו לפעול על פי החלטות התנועה, אבל בחבר הקבוצות ובקיבוץ הדתי פעלו בניגוד להחלטות של מרכז התנועות. בחבר הקבוצות העסיקו עבודה שכירה; בקיבוץ הדתי נמנעו מקליטת משפחות רבות מארצות המזרח. בקיבוץ המאוחד קלטו משפחות, ולאחר פתרון בעיות הקליטה הראשונות היו מעט עזיבות. בקיבוץ הארצי לא קלטו מבוגרים ונוער נעדרי רקע תנועתי. במרוצת הזמן, רוב הקיבוצים מכל התנועות נאלצו להעסיק עולים בעבודה שכירה, אך היקף ההעסקה לא היה בו כדי לפתור את בעיית התעסוקה בקרב המוני העולים.

הקיבוצים פנו לקליטת חברות נוער וצעירים מארצות האסלאם, מפעל שבו זכו להצלחה משמעותית, למרות הנטל הכבד שהיה כרוך בקליטה זו. רבים מהצעירים גילאי 17–20 מארצות האסלאם הופנו לקיבוצים, אבל עזבו תוך זמן קצר, בגלל דרך החיים השיתופית, הריחוק מהמשפחה החמה ויחסם המזלזל של חברי הקיבוצים. אבל לרבות צעירים ובני נוער שנקלטו בדרך זו, נפתח השער לחיים בחברה הישראלית, להשתלבות באפיקי השכלה, משלח יד, השתכרות ומגורים. חלקם חזרו לקיבוץ

אחרי השירות הצבאי או הקימו קיבוצים אחרים במסגרות של גרעינים תנועתיים. נכונותם של הקיבוצים לקלוט בתוכם את העולים יצרה קרבה פיזית שפגעה בתדמית הקיבוצים. בניגוד למצב בעיר, שם לא היה קשר יומיומי עם העולים והללו לא ראו מקרוב את אורח חייהם של הוותיקים המבוססים, הרי שהסמיכות לקיבוצים אפשרה להם לראות כיצד, למרות הקשיים, רמת החיים בהם הייתה טובה לאין ערוך מהחיים במעברה הסמוכה. רבים מבין העולים ראו בקיבוצים סמל העילית הוותיקה והשנואה, השולטת, שבידה הכוח לתת עבודה או למונעה. קליטת הנוער המזרחי הנחיתה מכה נוספת על תדמית הקיבוצים: צעירים רבים התרחקו מהדת ומהמשפחות, מה שעורר כעס על הקולטים שהרחיקו את החניכים מהמשפחה ומהמסורת. השנאה כלפי הקיבוצים הייתה עמוקה ביותר בקרב יוצאי המזרח הדתיים. החברה הקיבוצית הפכה לחברה מתגוננת וזרה לרוב האוכלוסייה. מחברת המחקר מבהירה כי בן־גוריון, שדרש מהקיבוצים להקריב את עקרונותיהם לטובת הממלכתיות בקליטה, היה מהראשונים שהבינו את השלכות הפגיעה בקיבוצים על אופייה העתידי של החברה הישראלית. הוא הוטרד מהמגמות האינדיווידואליסטיות, החומרניות והבלתי חלוציות, שאלהן פנתה החברה הישראלית. הוא הבין את גודל הנזק שנגרם לאופייה של החברה הישראלית כתוצאה מהפגיעה בתנועה הקיבוצית על רקע כישלונה בקליטת העלייה, וניסה להחזיר את הקיבוצים למרכז העשייה במדינה ולשקם את שמם הטוב. הוא עשה זאת גם בדבריו וגם בהליכתו לקיבוץ שדה בוקר. אולם הוא לא הצליח להסיג אחורה את גלגל ההיסטוריה ולעצור את השינוי שחל בערכיה של החברה הישראלית. בדברי הסיכום שלה אומרת רחל כהן פרידהיים: 'התנועה הקיבוצית הייתה המייצגת העיקרית של האתוס של תקופת היישוב. כישלונה בקליטת העלייה הגדולה הביא לכך שדווקא היא, שעיצבה בתקופת היישוב את המטרות הלאומיות והובילה את הגשמתן במיצוי כל הכוחות ושאר רוח יוצא דופן, נשארה לאחר קום המדינה, בתחומים רבים, מחוץ למעגל העשייה וההשפעה... הממלכתיות ניצחה את התנועתיות' –

הערות לסיום

המחברת היטיבה לנתח את הסיבות האובייקטיביות והסובייקטיביות שהובילו לכישלונם של הקיבוצים בקליטת העלייה הגדולה בשנים הנדונות ולהצלחתם היחסית בקליטת בני נוער וילדים. עם זאת, הנתונים והתהליכים נבחנו מנקודת מבטם של הקולטים, ואילו מה שנכתב על נקודת המבט של הנקלטים נותר כוללני, עקיף, לא מעמיק, כלאחר יד. חבל שלא הוקדשה תשומת לב פרטנית וקרובה יותר לבדיקה יסודית של נקודת הראות של העולים, אלה שנקלטו בקיבוצים ואלה שלא נקלטו. עניין נוסף שהמחברת מיעטה להתייחס אליו: התמורה שחלה בחברה הקיבוצית עצמה עקב כישלון מאמצי הקליטה ועקב התהפכות שחלו במדינה והשינויים באוכלוסייתה בשנים הנדונות.